

TÜRK DİLİNDE EŞ ANLAMLILIK VE “GÖNÜL, YÜREK, KALP” KELİMELERİ

Nesrin GÜNAY*

Özet: Bu çalışmada gönül, yürek ve kalp kelimelerinin eş anlamlılık derecesini belirleyebilmek için Eski Türkçe, Karahanlı, Harezm, Eski Anadolu, Osmanlı ve Türkiye Türkçesi dönemleri için bütüncü oluşturulmuştur. Bu bütüncü dâbilindeki yazılı metinlerden derlenen örnekler Partington'un uygunluk analizi ve Firth'ün sözcüğün eş dizimlilerinin onun anlamının bir parçasını içermesi gerektiği görüşünden yararlanılarak incelenmiştir. Her döneme ait metinler incelendiğinde üç kelimenin de birbirinin yerine geçebildiği bağlamların olduğu görülmüştür. Eski Anadolu Türkçesi Döneminin sonlarında kullanımı yaygınlaşan kalp kelimesi hem gönül kelimesinin hem de yürek kelimesinin anlam alanlarına girerek kullanımını yaygınlaştırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anlam, eş anlamlılık, anlambilim, tarihi anlambilim, gönül, kalp, yürek.

Synonymy in Turkish Language and Words “Gönül”, “Yürek”, and “Kalp” in Turkish

Abstract: In this paper, a corpus was constructed for the purpose of determining the degree of synonymy among the words “gönül”, “yürek” and “kalp” by scanning the texts in Old Turkic, Qarahanlı, Harezm and Old Anatolian, Ottoman and Republican Turkish. The examples compiled from texts were assessed using the compliance analysis in line with Partington and Firth's considerations about connotations. The analysis prescribes that connotations have a part of their real meaning. When these texts were examined, it was seen that each of these three words could be used interchangeably. “Kalp” which became widespread in the last years of Old Anatolian Turkish entered into semantic fields of both “gönül” and “yürek” by extending its field of use.

Keywords: meaning, synonymy, semantics, diachronic semantics, gönül, kalp, yürek.

1. Giriş

Türk Dili tarihi boyunca, çok sayıda yeni kelime teşkil edilmiş veya alınmıştır, kimi zaman ise pek çok kelime kullanım dışı kalmıştır. Türkçenin bugünkü söz

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü. E-posta: gunaynesrin@hotmail.com

varlığı, yüzyıllarca öncekinden farklıdır ve kelimeler eskiden olduğundan farklı şeyleri adlandırabilmektedir. Bir dile yeni bir kelimenin dâhil edilmesinin farklı boyutları vardır. Dile, mevcut kelimelerin yeterli olamayacağı yeni kavramların girmesi, mevcut kelimelerin başka anlam dairelerini kapsamaya başlaması bu boyutlardan bazılarıdır. Dil kullanıcısı, kavramak istediği olgulara uygun kelime bulamayınca yeni kelime yapabilir, başka bir dilden kelime almak zorunda kalabilir veya bir kelimeyi başka bir anlam alanından aktarabilir. Kimi durumlarda ise, yeni bir olgunun eskisinin yerini tam olarak alması halinde hazır bulunan adın kullanımı devam edebilir, yeni bir ada ihtiyaç duyulmaz. (Porzig 2011: 212). Dile yabancı dilden her yeni kelimenin girmesi, dilin bütün söz varlığının, anlam ve anlam alanlarının değişim geçirmesi anlamına gelir. Tabii bir akış içerisinde değişim geçiren dilin bir tek biriminde olan değişiklik, dil sisteminin tamamını etkileyecektir. Bu bağlamda, dildeki mevcut kelimelerin anlam alanlarının yeniden gözden geçirilmesi zorunlu hale gelecektir. Dile yabancı dilden kelimelerin girmesiyle kelimeler arası tam eş anlamlı olmayan kısmi eş anlamlılık özelliği de ortaya çıkar.

Bu makalede Türk Dilinin Batı Türkçesi kolu esas alınarak *gönül*, *yürek*, *kalp* kelimelerinin tarihî seyri takip edilmiş, kalp kelimesinin Türkçeye dâhil edilişi, bu kelimeler arasında eş anlamlılığın nasıl meydana geldiği üzerinde bazı değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Çalışmada, eş anlamlılığın hareket noktası olan sözcük anlambilimi yaklaşımı esas alınmıştır. Bu hedefe yönelik olarak, önce Türk Dilinde tarihi eskiye dayanan, yakın anlamlı *gönül* ve *yürek* kelimeleri, bu kelimelerden türetilmiş yeni kelime gövdelerinin anlam alanları ve tarihi süreç içindeki anlam değişimleri ele alınmıştır. Türkçenin ilk yazılı kaynaklarından itibaren tespit edilen *gönül*, *yürek* kelimeleri ile yakın anlamlı olan ve Eski Anadolu Türkçesi'nin sonlarında yaygınlaşan *kalp* kelimesinin anlam alanları da karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Yakın ya da eş anlamlı olan kelimelerin hangi ayırt edici özelliklerle birbirlerinden ayrıldığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Her döneme ait belli başlı eserlerden taranan örnekler üzerinden bağlama dayalı yapılan değerlendirmelerde, Partington'un uygunluk analizi yönteminden ve Firth'ün bir sözcüğün eş dizimlilerinin onun anlamının bir parçasını içermesi gerektiği görüşünden yararlanılmıştır. Partington, eş anlamlılığın derecesinin belirlenmesinin ancak sözcüğün eş dizimsel davranışlarının tespiti ile mümkün olacağını belirtmiş ve bu tespit için *uygunluk analizi (concordance analysis)* adını verdiği bir yöntem ortaya koymuştur. Uygunluk analizi yöntemi, öncelikle eş anlamlı olduğu ileri sürülen sözcüklerin eş dizimlilerinin tespit edilmesini, daha sonra bunların anlam gruplarına, cümledeki görevlerine, gramer kategorilerine göre sınıflandırarak karşılaştırılmasını öngörmektedir.¹ Bu yönteme bağlı olarak her döneme ait yazılı metinlerden tespit edilen örneklerde her üç kelime bağlama ve kullanım sıklığına

¹ Partington ve Firth'ün yöntemleri, Pilten'in "Türk Dilinde Izdırıp Sözlüğü" adlı eserinden aktarılarak alınmıştır.

dayalı olarak anlamlandırılmış, kelimelerin eş dizimlikleri ve yer değiştirebilirlikleri tespit edilmiştir.

Hatiboğlu eş anlamlı görünen kelimelerin kullanışa göre anlam bakımından birbirinden uzaklaştığını, yapım eki aldıklarında ve birleşik kelimeler oluşturduklarında oldukça farklı anlamlarda kullanıldığını ifade eder (1970: 9). Bu tespitten yararlanarak her üç kelimenin ortak yapım ekleri ile türetilmiş biçimlerinin de anlam karşılaştırması yapılmıştır. Dönem dönem yapılan bütün bu tespitlerden sonra, dönemler arası karşılaştırmalar yapılarak bu kelimeler aracılığı ile Türk Dilinde eş anlamlılığın tarihî seyrinden bir kesit sunulmuştur.

1. Kelimede Anlam ve Eş Anlamlılık

Anlamın gerek felsefi gerek dilbilimsel birçok tanımı yapılmıştır. Dilbilimciler, anlamın tanımını belirlemenin yanı sıra anlam türlerini sınıflandırma konusunda da farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Bunların hepsinin birleştiği noktalar esas alındığında, anlam, dış dünyadaki bir varlığın veya dildeki bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram ve içerik olarak tanımlanabilir (Karaağaç 126). Anlam, konuşmacı veya yazar tarafından iletilenlerle dinleyici ve okuyucu tarafından algılananlar arasındaki bir ilişki olarak görünmektedir. Cruse sözcük anlamlarının konuşmacının amacı ile dil arasında ara birim oluşturmak dışında, dilbilgisel parçacıkların birlikteliklerinden meydana gelen yer sınırlamalarına göre çeşitli semantik özellikler kazanabileceğini vurgular. Bu semantik özellikler, a) varsayılan anlam ve b) çağrışımsal anlam başlıkları altında iki bölümde incelenir. Varsayılan anlam bir ifadenin ve sözcüksel parçada doğal olarak bulunan ve varsayım bildiren fakat buldukları ifadelerde, gerçekten iddia edilmemiş, inkâr edilmemiş veya sorgulanmamış semantik özellikleri kapsayan anlam olarak alınmıştır. Çağrışımsal anlam ise sözcüklerin kullanımına göre ve kullanımına göre gösterdikleri farklılıklar sonucu oluşan anlamdır. (Pilten 2013)

Anlam teorisine göre, bir dilsel ifadeyi anlamlı kılmak için,

- a) İfadeyi oluşturan terimlerin neyi belirttiğini bilmek,
- b) İfadeyi oluşturan kelimelerin bir araya geldiği düzenin, belirtilen şeylerin nasıl bir düzene karşılık geldiğini anlamamızı sağlayan unsur olarak o dilin gramerini bilmek,
- c) İfadenin doğruluk koşullarını kavramak gerekir. (Altınörs 2012: 57)

İlk kez 1883'te Fransız dilbilimci Michael Bréal tarafından kullanılan semantik (anlambilim) kelimesi ise Yunanca “*sémaphore*” de bulunan “*séma*” “sign” (gösterge)” den gelir. Bu bağlamda anlambilim araştırmalarının temelinde kelimeler (göstergeler) yer alır. (Ullmann 1978: 356) Anlambilim sadece kelime anlambilim olarak kullanılsa da bir kelimenin anlamı sadece kelimenin sınırları dâhilinde yer almaz. Kelimeyle sınırlanmayan anlam, sözcük düzeyinin altında ve üstünde bulunur. Sözcük düzeyinin altında, başka bir ifadeyle, sözcüğün ek, kök ve bağımlı bağımsız yapıların içyapı düzeyinde yer alır. Ayrıca sözcük üstü kelime grubu,

cümle ve daha büyük birimler düzeyindedir. Bu iki düzey de kelime anlamının biçimlendiği alanlardır. Bu düzeylerin dikkate alındığı bağlama dayalı okumalar ilgisiz anlamları bertaraf edebilmeyi ve kelimenin anlamını belirlemeyi kolaylaştırır. Yapısal dilbilim, dili çeşitli öğeleri birbirine bağlı ve önemini dizgenin tümünden alan yetkin biçimde örgütlenmiş bir bütünlük olarak kabul eder. Her sözcük, adlar ve anlamlar arasında ya da her ikisi arasındaki ilişkilere dayanan bir çağrışım ağı tarafından kuşatılmıştır. Çağrışım alanları öznel, değişken ve devingen yapılar olsa da öğelerin kimileri öylesine yaygındır ki bir sözcüğün anlamını kalıcı bir biçimde değiştirebilir. J. J. Katz ve J. A. Fodor 1963'te dönüşümlü üretimsel dilbilgisi ile bir sözcüğün anlamında "anlam belirleyici" ve "anlam ayırıcı" iki öğeyi birbirinden ayırır. 1931 yılında Alman dilcisi Trier tarafından ortaya atılan kavram alanı kuramı, kavramların zihinde birbirinden soyutlanmış olarak ayrı ayrı bulunmadıkları, bir mozaik gibi birbirleriyle sınırlandıkları, içinde birbirlerini etkiledikleri alanlar oluşturdukları biçiminde açıklanır. (Aksan 1998: 46)

Kelimeler arasındaki etkileşim sonucunda ortaya çıkan eş anlamlılık konusunda dilbilimciler arasında yaygın olarak dilde başlangıçta bir kavramı yansıtmak için birden çok göstergenin kullanılmayacağı görüşü hâkimdir. Bir başka deyişle aynı dilde iki ayrı gösterge bütünüyle aynı anlama gelemmez. Eş anlamlılıkta, anlamca yakın öğeler ayrı ayrı göstergelerle dile getirilmektedir. Aksan'a göre sözcükler ancak çok uzun süre içinde birbirlerine anlamca yaklaştıkları için, bir dilde birbirine yakın anlamda birçok sözcüğün bulunması o dilin zenginliğini, işlenmişliğini gösteren özelliklerdendir. (2007: 65)

Dilbilimciler, aralarında eş anlamlılık ilişkisi bulunduğunu öne sürebilmek için iki sözcüğün birbirinin yerine kullanılabilirlik özelliği bulunması gerektiği konusunda hem fikir olmuşlardır

Cruse, eş anlamlılığı,

- a) Mutlak eş anlamlılık,
- b) Bilişsel eş anlamlılık,
- c) Yakın eş anlamlılık olmak üzere üç bölümde inceler.

Birçok dilbilimci dillerde mutlak eş anlamlılığın ender görüldüğünü belirtir. Lyons, kelimeler arasında mutlak eş anlamlılığın olabilmesi için, bütün anlamlarının aynı, bütün bağlamlarda eş anlamlı ve anlamın tüm boyutlarında semantik olarak eşit olması gerektiğini belirtir. Bilişsel eş anlamlılık, iki dilbilimsel biçimin, cümlelerin gerçeklik derecesini değiştirmeden bütün bağlamlarda yer değiştirebilmesi olarak ele alınmıştır. Lyons, sözcüklerin bütün bağlamlarda bütün anlamlarının aynı ve anlamın bütün boyutlarında semantik olarak eşit olması gerektiğini belirtir. Yakın eş anlamlılık Cruse tarafından "anlamın özünü büyük ölçüde paylaşan fakat nispeten ikincil açılardan farklılık gösteren sözcükler" olarak tanımlanır. (Pilten 2013).

2. *Gönül, Yürek, Kalp* Kelimelerinin Anlam Alanları

Ş. Sami *gönül* kelimesini “insan duygularının merkezi, yüreğin manevi yönü, duygu, his, tesir, şefkat, sevgi, aşk, alaka, istek, arzu, heves, meyil” olarak tanımlar ve “kalp, dil, fuad” kelimeleri ile eşanlamlı olduğunu belirtir. (1989). Tietze, kelimeyi, “insanın zihin, istek ve duygu gibi iç faaliyetlerinin sahası, kalp” olarak tanımlamıştır. (2009: 173) Clauson *köngül* kelimesinin, “düşünmenin organizasyonunu sağlayan akıl, akıl ürünü olan düşünce gibi mecaz anlamları olan soyut anlamlı bir kelime olduğunu” ifade eder (1972: 731). Bu anlamların hepsinde manevi yönden bağ kurarak düşünme anlamı dikkat çekicidir ve *yürekle* değil *kalp* kelimesi ile yer değiştirebildiği görülür. *Köngül* kelimesi insanın iç dünyası ile dış dünya arasında bağ kuran iç merkez anlamındadır ancak maddi canlılık değil insana mahsus hissiyata yönelik özellikler yüklenir. Hayatın maddi olarak devamını değil manevi devamını sağlayan ve insanın özüne has özelliklerin anlatımında merkez konumunda olan anlam alanlarında yer alır.

Yürek kelimesinin birinci anlamı, “insanın ve hayvanın göğsünde bulunup her nefeste kanı çekip vücuda pompalayan önemli bir organ, kalp; insanda güvenmelerin, darılmaların ve hislerin merkezi, gönül, karın, bağır, cesaret, kahramanlık, acıma duygusu” biçiminde geniş bir alana yayılan anlam tanımlamaları vardır. (Ş.Sami 1989).

Kalp, “yürek, hayat merkezi sayılan organ, duygu ve teessür merkezi olan *gönül*, bir şeyin ortası, merkezi, kalp hastalığı, sevgi, gönül olarak tanımlanmıştır. (Ş. Sami 1989). Kanar, “kalp, yürek, akıl, değiştirme, güç kuvvet, cesaret, orta, iç” anlamlarını taşıdığını belirtir. (2009: 1420). Bu anlamlara ve örnekler bakıldığında kalp Türk Dilinde *yürek* ve *gönüle* göre yeni bir kelime olmasına rağmen, anlam olarak her ikisinin de yerine geçebilecek kapsayıcılıktadır.

Her üç kelimenin de tarihi seyrine bakıldığında ilk yazılı metinlerimizden itibaren karşımıza çıkan tarih bakımından en eski ve kullanım sıklığı çok olan kelime *köngül* kelimesidir. Yürek kelimesi de Türk Dilinin ilk yazılı metinlerinden itibaren görülen eski bir kelimedir; ancak *köngül* kadar sık kullanılmaz. İslamiyet’in tesiri ile Arapçadan dilimize giren *kalp* kelimesi, Eski Anadolu Türkçesinden itibaren özellikle dini-tasavvufi metinlerinde karşımıza çıkar. Bu durumda her üç kelimenin de kendilerine ait anlam alanlarını belirlemek güçtür. Karaağaç da bu güçlüğü şöyle ifade etmektedir: “Dillerde anlam bakımından birbirleriyle tamamen örtüşen sözler genellikle bulunmaz. Eş anlamlı sözlerin anlam bakımından birbirine benzer olmakla birlikte, birini diğerinden ayıran bir ayrıntıya sahiptir. Eş anlamlı sözlerin birbiriyle olan anlam yakınlığını açıklamaktan çok, anlam farklılıklarını açıklamak daha zordur. Bunu nedeni öncelikle eş anlamlı sözlerin birbiriyle olan anlam farklılığının çoğu zaman çok ince ayrıntılarda saklanmış olmasıdır. Bu ince ayrıntı açık olarak kavranmaz. İkinci olarak eş anlamlı sözlerin farklılığının, kullanım alanlarıyla ilgili biçim farklılığı olması da mümkündür.” (2013:274)

Dilimize sonradan dâhil edilen *kalp* kelimesi tam olarak ne *yürek* ne de gönül kelimesinin *yerine* geçmiştir ve *kalp* kelimesinin ortaya çıkmasıyla *yürek* ve *gönül* kelimelerinin anlam alanı daralmamıştır. O hâlde incelemeye esas aldığımız her üç kelimenin de dönem dönem anlam alanlarını, hangi bağlamda kullanıldıklarını, birlikte kullanıldıkları kelimeleri ve türemiş biçimlerini tespit edip daha sonra anlam belirleyici ve anlam ayırıcı özelliklerini karşılaştırmak, tam tanımlanamayan ancak bir anadil konuşucusu sezgisiyle anlaşılabilen anlam ayırt edici özellikleri belirlemek mümkün olabilecektir.

2. 1. 1. Eski Türkçe Dönemi

“Kalp, fikir, istek, tefekkür, arzu, ülkü” anlamındaki *köngül* kelimesi Türk Dilinin ilk yazılı metinlerinden itibaren kullanılır. En yaygın ve zengin kullanımları ise Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilir. Ağırlıklı olarak dini içerikli metinler olan Uygur Türkçesi metinlerinde *köngül* kelimesi daha çok duyu, duygu, idrak ve açıklama anlamlı mental fiillerle kullanım alanına çıkmıştır. *Köngül* kelimesi yaygın olarak bireye ve davranışlarına dönük söylemlerin yer aldığı metinlerde bir anlam alanı oluşturur. Bu özelliği dolayısıyla, Orhun Abideleri ve Oğuz Kağan Destanı gibi hareket ağırlıklı eylemlerin olduğu metinlerde sık kullanılmaz. Bunlar da Uygur Türkçesi metinlerindeki gibi dini değil kahramanların iç dünyasındaki istek, düşünce, duygu vb. duygu durumlarını yansıtan bağlamlardır:

mening *köngülüm* avnı tilep turur. (OKD, 28-333) “Benim gönlüm avlanmak istiyor.”

ertingü sakınçlıg busuşlug bolup *köngülinte* inçe sakınç boltı. (M, 170, 99-19) “fevkalade endişeli ve dertli olup gönlünde şöyle bir düşünce belirdi.”

(burkan) şazanınta *köngül* artamış toyın şm(nanç) upası upasançlar eren yavlak kılınç kıl..... (M, 181, 111-23) “Burkan dininde yoldan çıkmış (gönlü bozulmuş) rahip, rahibe, (mümin) ve mümineler, erkekler... kötü amel işle...”

tengri aymış ötçe biligçe yorımadımız erser, tengriler *könglin bertdimiz* erser... (H, 91-367) “tanrının söylediği öğretiye göre yaşamadıysak, tanrıların gönlünü (kalbini) kırdıysak...”

Köngül kelimesi, yaygın olarak Budizmde iyi ya da kötü olarak insana ait hususiyetlerin ve davranışların betimlemesini yapan inanca bağlı özel anlamlar yüklenmiş kelimelerle bir araya gelmiştir.² Uygur Türkçesi metinlerinde gönül kelimesinin eşdizimlikleri ile ilgili bazı örnekler şöyledir³:

² Bu kullanımlar o dönemde Türklerin dini inanç sistemlerini yansıtmaları bakımından da önem taşır. Kimi kullanımlar, inanç bakımından Budizm öğretilerine dayalı anlamlar taşısa da çıkış noktası bakımında günümüz tasavvuf terimleriyle örtüşen ifadeler mevcuttur. Bu konuda Uygur Türkçesi dini metinleri ile tasavvufi metinler arasında terim ve terimlerin karşılık geldiği anlamların karşılaştırmasına dayalı incelemeler yapılabilir.

³ Örnekler Tokyürek’in “Eski Uygur Türkçesinde ‘Köngül’ Sözü” başlıklı makalesinden alınmıştır. Tokyürek, *köngül* kelimesinin Uygur Türkçesi metinlerindeki yaygın kullanımlarının nedeninin inanca yani Budizm’e bağlanabileceğini belirtir. Örnekler Budizm’le alakalı

TÜRK DİLİNDE EŞ ANLAMLILIK VE “GÖNÜL, YÜREK, KALP” KELİMELERİ

agrış köngül “ıstıraplı gönül”, *akıgsız arıg köngül* “akmayan, temiz gönül”, *amrılmış köngül* “sakinleşmiş gönül”, *atkaksız teng köngül* “bağısız, denk gönül”, *atkağlı köngül bağı gönül*, *ayança / yinçürü köngül* “saygılı, hürmetli gönül”, *ayıg köngül* “kötü gönül”, *azsız (esirgençsiz) köngül* “ihtirassız (cömert) gönül”, *bek katıg köngül* “sağlam gönül”, *bilig köngül* “bilinç” / *köngül biligi* “gönül bilgisi”, *bodi köngül* “bodhi denilen aydınlanmış gönül”, *bulganmış köngül* “arzu ve isteklere bulaşmış gönül”, *burçınmaksız bulganmaksız köngül* “öfkelenmeyen gönül”, *çın kirtü arıg süzük köngül* “gerçek temiz gönül”, *edgü köngül* “iyi gönül” / *edgü ögli köngül* “iyi düşünceli gönül”, *erdemlig köngül* “erdemli gönül”, *esirgençsiz köngül* “esirgemeye, cömert gönül”, *iliksiz tutuksuz köngül* “bağısız gönül”, *inçke köngül* “nazik gönül”, *kanınçsız köngül* açgözlü gönül”, *karangu köngül* “karanlık gönül”, *katışılmaksız bulgaşmaksız köngül* “birbirine karışmayan gönül”, *korkınçsız ayınçsız köngül* “korkusuz gönül”, *köni köngül* “doğru gönül”, *ornanmış köngül* sağlam, yerleşmiş gönül”, *otgurak yaruk köngül* “açık, parlak gönül”, *ozgurmaklıg köngül* “özgü, kurtulmuş gönül”, *ögrünç köngül* tüz köngül “sevinçli gönül, doğru düz gönül”, *ökünç köngül* “pişman gönül”, *saçuksuz köngül*, *saşimsız köngül* “dağınık olmayan, iyi gönül”, *sakinçsiz köngül* düşüncesiz gönül”, *sımtaksız köngül* “sabırlı gönül”, *sizik köngül* “şüpheli gönül”, *tengridem köngül* “ilahî gönül”, *yanmaksız köngül* “dönmeyen gönül”, *yarlıkançu köngül* “merhametli gönül”, *köngültin belgürmek* “gönülden yapmak, istekle yapmak”, *köngül bertmek* “kalp kırmak”, *köngül kaçığ* “gönül hissi”, *köngül kalınçı* “gönül hareketi”, *köngülteki kirler* “gönüldeki kirler”, *köngülün köymeki örtenmek* “gönülün, yüreğin yanması”, *köngül öritmek* “gönül beslemek, yönelmek, meyli olmak”, *köngülte sakınmak* “gönülden geçirmek”, *köngülleri tar* “dar gönül, dar görüş”, *köngül tilgeni* “gönül dileği”, *köngültin togmış* “gönülden yapmak, istekle yapmak”, *köngül turgurmak* “imana gelmek, gönül beslemek, istekli olmak”, *köngül tutmamak* “gönül beslememek, meyletmemek”, *köngülinge yaraşmak* “aklına yatmak”.

Uygur Türkçesi metinlerinde *köngüllüg*, *köngülsüz* kelimeleri bugünkü istekli ve isteksiz anlamlarında kullanılmaz, temel anlamda kullanılır:

köni kirtü köngüllüg “doğru gönüllü” (Tokyürek 2013: 250)

tunitmaksız köngüllüg “açık gönüllü” (Tokyürek 2013: 25)

kamag yekler uluglar todunçsuz uvutsuz suk yek birle yüz artokı kırk tümen yekning yavlak biligine katılıp ögsüz *köngülsüz* boltı (H, 79-13) “Dahası en büyük şeytanın utanmaz ahlaksız ihtirasları, yüz kırk tümen şeytanın kötülüğü ile karışıp düşüncesiz oldu.”

Bugünkü “gönüllü” anlamında *köngülçe*, *köngülin* kullanımları vardır:

dini anlam yükü olan ifadelerdir. Bu örnekler incelendiğinde *köngül* kelimesinin başlangıçtan beri inançla ilgili metinlerde geniş bir kullanım ve anlam alanına yayıldığı görülür. Bu durum, İslamiyet’in kabulünden sonra tasavvufî metinlerde de aynı şekilde devam eder. Ancak yakın döneme ait metinlerde iman ve inançla ilgili alanlarda kalp kelimesi de kendine yer edinmiştir.

yime *köngülçe* birürler timin ök bursng kuvragka birürler erdi (M, 134, 71-60)

“Yine isteyerek verirler. Derhal cemaate verirler.”

toyin şmnançlarka *köngülin* yirintürdeşiler (M, 150, 81-48)

“Rahip ve rahibelere içten (gönüllü olarak) hakaret edenler...”

Gönül kelimesi, Uygur Türkçesi metinlerindeki örneklerde Budizme göre insanların olması ya da olmaması gereken durumları anlatan manevi anlam boyutlarının ifade aracı olarak kullanılmıştır. Bu kullanımlarda, insanın duygularının merkezi durumundadır ve Budizm’e göre insanın taşıması gereken vasıflar *gönül* merkezli anlatılır. Bu vasıfların betimlendiği kullanımlar dışında *gönül* kelimesinin eylemlerle kullanımında “*belgürmek, sakınmak, bertmek*” vb. düşünmeye dayalı veya iyi / kötü davranışların anlatıldığı bağlamlarda yer alır. Bu kullanımlara bakıldığında eylemler ve vasıflar insanın özünden dışa yansıyan bir anlam dairesinde olduğu görülür.

Köngül kelimesi ile yakın anlamlı tekrar oluşturan “*göğüs kalp, düşünce*” anlamlı “*köküz / kögüz*” kelimesi vardır ki bu kelime, daha sonra bu anlam dairesinden çıkmış anlam daralmasına uğramıştır. Bu anlamın günümüz Türkçesine yansımış örnekleri vardır.⁴ Pilten, *köngül kögüz* “gönül kalp” kullanımının organ isimlerinin duygu bildirme yönünden eşdeğer görülmesi açısından dikkat çekici bulur. (2013: 167). Clauson kögüz(göğöz) biçiminde verir ve “göğüs kafesi, meme” temel anlamıyla verdikten sonra çok eskiye dayanan bir “akıl düşünce” anlamında mecaz anlamının olduğunu ve kelimenin ilk şeklinde son ses -z olduğunu sonradan -s’ye dönüştüğünü belirtir. Kelimenin zeki ve anlayışlı anlamında *kögüzlüg* türevinden söz eder.(1972: 714). Tespit edebildiğimiz ilk örneklerden itibaren “göğüs” kelimesi *gönül* kelimesinin çağrışım alanı içinde yer alır:

barmu munung *köksinte* kutrulmaklag urug tarag azu yok bultukarmu (M, 45, 4-13)

“Var mı bunun kalbinde kurtulma tohumu veya yok mu? Var mı?”

anın bilge kişi *köngülüg kögüzüg* arıg turug tutmuş kergek (M, 130,69-38)

⁴ İslamiyet’in kabulüyle birlikte *gönül* kelimesi dini metinlerdeki yerini Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında *kalp* kelimesine bırakmıştır. Karahanlı, Harezmi, Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış satır altı Kur’an tercümelelerinde kalp değil gönül kelimesinin yaygın kullanımı dikkat çekicidir. Günümüz Türkçesinde Kur’an-ı Kerim meallerine bakıldığında ise “*kalp, kulak ve gözlerin mühürlenmesi*”, “*kalplerin ancak Allah’ı anmakla yatışması*”, “*kalplerin üzerine örtü konması*” ifadelerinde *gönül* çağrışımı yoktur. Bu meallerde *kalp* kelimesi, hem maddi hem de manevi yönleri içeren daha kapsayıcı bir anlam alanı oluşturmuştur. İstiklal Marşımızdaki “Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var” dizesindeki *göğüs*, kelimesinin yerine *kalp* kelimesi geçebilir. Arapçadan dilimize giren *kalp* kelimesi diğer anlam alanlarının yanında yaygın olarak “iman etmek” anlam dairesi içinde yer alır ve *gönül* kelimesinin bu bağlamdaki anlam alanını daraltır.

TÜRK DİLİNDE EŞ ANLAMLILIK VE “GÖNÜL, YÜREK, KALP” KELİMELERİ

“Bu yüzden hâkim bir kimse gönülünü, kalbini temiz, saf tutması gerektir.”

arık *kögüzlüg* “temiz, imanlı göğüslü”, alkinçsız *kögüzlüg* “bitmeyen, tükenmeyen gönül, göğüs” (Tokyürek 2013: 252, 254)

Dini metinlerde *könül*, *kögüz*, *yürek* kelimeleri bir arada kullanılarak adeta bir bütünlük oluşturmaktadır. Yani manevi güç, akıl ve maddi güç ayrı ayrı kelimelerle zikredilmiştir. Ancak o döneme ait metinler göstermektedir ki *köngülün yürek* kelimesini de içine alan yerine geçme noktasında daha geniş kullanım alanı vardır. Sonraki dönemlerde *kalp* kelimesinin ortaya çıkışıyla “maddi ya da fiziksel gücü, cesareti” karşılayan *yürek* yerini korumuş, akıl, manevi güç, düşünce ifadesini *gönül* yerine *kalpte* bulmuştur.

antag türlüg alp erdemlig kanamlag *yüreklig* bek katıg *köngüllüg* tınlıg bolur (M, 55, 9-34)

“O derece yüksek faziletli istekleri yerine getirilmiş, cesur ve kararlı bir yaratık mevcuttur.”

Bu dönem metinlerinde *yürek* “organ adı” ve “acı çekme” anlam alanlarının belirleyicisidir. -lıg / -lig ekleriyle türetilmiş biçimiyle, insan aklının “cesaret merkezini” oluşturan yer anlamında kullanılır. Bu cesaret anlamı en eski metinlerden günümüze kadar gelen metinlerde yer alır. Bu anlamın yerini ne *gönül* ne de sonraki dönemlerde *kalp* tutabilecektir. Diyebiliriz ki bu anlam *yürek* kelimesi ve türemiş biçimleri ile özdeşleşen, diğer iki kelimenin yerine geçemeyeceği bir kesinliktedir.⁵ Bunun yanı sıra *yürek* de imanlı bir gönül bağlamlarında kullanılan gönül kelimesinin yerine geçemez. Gönül kelimesi ile yer değiştirdiği bir kaç örnekte, insanın dini özellikler isnad edilmeyen iç dünyasını yansıtan anlam alanına geçer. İlk dönemlerden itibaren iki kelime anlam çizgisini maddi ve manevi anlam bildirme noktasında kesinleştirmiş ve bu anlam ayırt edici bir hususiyet olmuştur. *Yürek* dış dünyadaki durum ve olaylara dışa dönük eylemlerle karşılık verilen bağlamlarda kullanılır:

erki kim muntag *yürek* yanlıncıg emgek tolgak teginürler (M, 149, 81-1)

“Acaba bunun gibi *yürek* parçalayıcı acı ve sıkıntı çekerler mi?”

yalınguz *yüreki* taşında bir tañçu eti tumılmadı (AY, 4-22)

“Yüreği dışında bir parça eti soğumadı”

antag türlüg alp erdemlig kanamlag *yüreklig* bek katıg *köngüllüg* tınlıg bolur (M, 55, 9-34)

⁵ “acı çekme” anlamlı kullanımlarda yer yer *köngül* kelimesinin de kullanıldığı örnekler vardır: közde yaş kelser tida *köngülte* sıgıt kelser yanturu sakıntım. (OY, 38-KT K11) “Gözlerimden yaş gelse engel olarak gönülden feryat gelse geri çevirerek feryat tutarım.” Ancak bu örneklerdeki anlam ayırıcı özellik “*köngül*” kelimesinin daha içten “*yürek*” kelimesinin ise daha çok dıştan gelen tesirlerle yandığı, acı çektiği izlenimi vardır: *könglüm* için örtedi “*gönlüm* içten yandı” (DLT, 245)

“O derece yüksek faziletli istekleri yerine getirilmiş, cesur ve kararlı bir yaratık mevcuttur.”

Kimi kullanımlarda, dışa dönüklük değil içe dönüş vardır ve bu bağlamlarda *yürek*, *gönül* kelimesinin yerine geçmiştir:

sakınıp *yürek* içinde lnhua kün tilgenining... (AY, 27-18)

“yürek kendi kendine nilüfer çiçeğinin güneş istediğini düşünüp...”

yükünür men yig *yüregde* turmışlarga (AY, 505-2)

“Mükemmel yürekte olanlara secde ederim.”

2. 1. 2. Karahanlı Türkçesi Dönemi

Karahanlı Türkçesi döneminde yaygın olarak “*köngül*” “kalp, gönül, anlayış, zihin açıklığı ve idrak sürati” anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde, *gönül* kelimesi, temel ve yan anlamlarıyla deyimlerde, atasözlerinde zengin kullanım alanlarıyla karşımıza çıkar. Bu kullanımlara baktığımızda, Uygur Türkçesi metinlerine benzer biçimde, insana has manevi yönleri *köngül* kelimesinin etrafında anlamını bulur.⁶ Kimi kullanımlarda ise doğrudan doğruya insanın iç dünyasını yansıtan dini içeriği olmayan bağlamlarda da kullanılır:

könül açıldı “gönül ferahladı” (DLT, 96), *köngül agrığı* “geçimsizlik, dargınlık” (KKT, 26/86b3), *köngüller al-* “gönüller almak” (AH, 365), *köngül badım* “gönül bağladım” (KB, 46), *köngül bağlamak* “sebat göstermek” (KKT, 25/29a2), *köngül bas-* “nefsine sahip çıkmak” (KB, 2884), *köngül baylıkı* “gönül zenginliği” (KB, 1618), *köngül bedük tut-* “büyük gönüllü olmak” (KB, 2118), *köngül birme* “gönül bağlama” (KB, 4272), *köngül bütti* “gönül iman etti” (KB, 25), *köngül kararur* “(haramdan dolayı) gönül kararır (KB, 5347), *könül kiçig tut-* “alçak gönüllü ol” (KB, 4532), *köngül kiri* “aldatma yolu, hile, fesat” (KKT, 30/80b3), *köngül küdezigil* “gönülünü gözet” (KB, 26), *köngli korklık bolur* “gönülü titiz olur” (KB, 1986), *köngül köz* “gönül gözü” (KB, 5609), *köngül ölür* “gönül ölür” (KB, 4912), (bu söz) *könülke sığıdı* “bu söz gönüle hoş geldi” (DLT, 237), *köngül ör(ü)klüg ol* “gönül bağla” (AH, 318), *köngül sırrı açma* “gönül sırrı açma” (KB, 1301), *köngül tatgı* “gönül zevki” (KB, 1891), *köngül tirig tut* “gönülü diri tutmak” (KB, 1383), *köngli tod-* “gönülü doymak” (AH, 255), *könül tun boldı* “gönül rahatladı” (DLT, 403), *köngül tut* “gönül bağla, can kulağıyla dinle” (KB, 1167, AH, 371), *köngül tüzdi* “gönül bağladı” (KB, 3093), *könüller yar-* “gönüller açmak” (AH, 494), *köngül urmak* “tevekkül etmek” (KKT, 30/50b3), *köngli/ün* “gönüllü, istekli” (KKT, 29/39a1), (közden yırasa) *könülден yırar*. (DLT, 496), *alçak bagırsak köngül* “alçak gönüllü” (KB, 107), *kodkı köngül* “alçak gönüllü” (KB, 703), *sag könül* “sıcak ve temiz kalp” (DLT, 410), *süzülmüş köngül* “temiz kalp” (KB, 3752).

⁶ İslamiyetin kabulünden sonra kaleme alınmış olan bu eserlerde İslamiyet öncesindeki metinlerdeki gibi *köngül* yine merkezdedir. Bu bakımdan *köngül* kelimesini, Türklerin inanç sistemlerinin ortak ifade aracı olarak düşünmek mümkündür.

TÜRK DİLİNDE EŞ ANLAMLILIK VE “GÖNÜL, YÜREK, KALP” KELİMELERİ

Bu deyimler anlam olarak tek tek incelendiğinde, ortak özelliğın insanın özüne mahsus iç vasıfların anlatıldığı görülür. Bu bağlamdaki kullanımların yerine yürek kelimesi geçemez.

Akılın manevi yönünü temsil eden *köngül* pek çok yerde maddi akılı temsil eden “ög” ile birlikte kullanılmıştır:

barıng belgölüg sen kün ay teg yaruk
neteglikke yetgü *köngül* ögde yok (KB, 12)

“Senin varlığın, parlak güneş ve ay gibi bellidir; fakat nasıl olduğunu kavrayacak gönül ve akıl yoktur.”

Köngül kelimesinde türetilmiş *köngüllüg* bu dönemde istekli anlamında değil, temel anlamında kullanılmıştır: *odug köngüllüg er “akıllı adam”* (DLT, 30) Aynı şekilde *köngülsüz* de “manevi yönü güçlü olmayan kişi” anlamında kullanılmıştır:

tükel sır bediz ol *köngülsüz* kişi
köngülsüz kişi bilge atın yodar (KB, 2798)

“Gönülsüz insan yalnız bir şekil ve kalıptan ibarettir, gönülsüz insan alim adını kaybeder.”

İsteyerek ya da gönüllü olarak anlamında *köngülçe* kelimesi kullanılır ki günümüz Türkçesindeki karşılığı “gönlünce” dir:

aya artak işlig sevinçin salın
sening ruzgarıng bu *köngülçe* kılın (AH, 414)

“Ey ahlaksız, sevinçle dolaş; bu senin zamanındır, istediğini yap.”

Türkçede bugün kullanımı olmayan *köngüldeş* kelimesi “könülden yakınlık gösteren arkadaş” anlamındadır:

sakınçım bu ol ay *köngüldeş* işim
ölümde kidin tengri itsü işim (KB, 6077)

“Ey könül arkadaşım endişem budur, Tanrı ölümden sonraki işlerimi düzene koysun”

Gönül ile aynı anlam alanında yer alan *kögüz* kelimesi, hem gerçek hem mecaz anlamda kullanılmıştır. *Kögüz*, çoğu zaman gönül ile birlikte cesur, güçlü anlamlarında kullanılmıştır:

üçünçi *yüreklig* kerek *kögsi* kür
yüreksiz yağı körse iglep yatur (KB, 2326)

“Üçüncüsü, cesur ve göğsü pek olmalıdır; korkan kimse düşmanı görünce, hastalanarak yatağa düşer.”

yüreklig kerek artuk öglüg kerek
kögüzlüg kerek hem *köngüllüg* kerek (KB, 2282)

“O çok cesur, zeki ve aynı zamanda da mert ve geniş yürekli olmalıdır.”

Yürek kelimesi, Karahanlı Türkçesi metinlerinde de “kalp, cesaret, güç” anlam alanlarının belirleyicisidir. Ayrıca *yürek* gerek maddi gerekse manevi aşk ile yanar, acı çeker. Hatta İslamiyet’te yüreğin yanması imanın gücünü gösterir. İnsanın manevi yönünü ifade eden köngül iman eder, bu iman ediş, insanın hayata dönüklüğünü ve canlılığını sembolize eden yüreğin yanmasıyla anlamlanır ve güçlenir. İslamiyet’in kabulüyle birlikte üzüntünün ıstırabın adeta somutlaşmış ve betimlenmiş hali *yürek* kelimesiyle karşılanır. Bu dönemde *yürek* kelimesinin *gönül*ün maddi ve dışa dönük yönünü oluşturduğuna ilişkin örnekler dikkat çekicidir. *Gönül* iman eder, *yürek* bu iman ateşiyle yanar:

sıtgap tutar bileki; *kür met anıñ yüregi*; kelgeli met irkişür

“Bu boy kollarını sıvadı, yürekleri çok güçlüdür, şimdi bize gelmek için toplandılar.” (DLT, 142)

yelwin anıñ közi; yelgin anıñ özi; tolun ayın yüzi; *yardı* meniñ *yürek*

“Onun gözü büyülüdür, onunla avlar, kendisi ise yolcudur, yüzü dolunay gibidir. O bana bir göz attı ve onunla kalbimi yardı.” (DLT, 362)

Acı çekme anlam alanındaki kimi kullanımlarda “yürek” yerine “köngül” kelimesi de kullanılır. Bu kullanımlar iki kelimenin eş dizimlik bakımından eş anlamlılığını yansıtan en iyi örneklerdir. Ancak “gönül” ün yanması, acının şiddetinde manevi yönün daha ağır bastığı bir çağrışım alanındadır. “*köngli küy-, könglin açıt-, köngül bert- / könglin bertiş-, könglüm örtedi, könglü baş kıl-, köngül argıt-, köngül sı / sın-*” bu kullanımlardan bazılarıdır. Bu örnekler “cesaret ve güçlülük” anlam alanları hariç, gönül kelimesinin yürek kelimesine daha yaygın ve kapsayıcı bir kullanım özelliği taşıdığını gösterir:

köngli küyüp kanı kurıp agzı açıp katgurar; sızguralır üdigler essiz yüzi burkurar

“Karasevdalı, kalbi yanık, vücudunda kan kurumuş, neredeyse aşk kendisini eritecek durumda hayal âleminde gezinerek, insanlar arasında ağzını açıp katıla katıla güler. Yazık onun bitkin yüzüne!” (DLT, 287)

olar bir ikindiniñ *könglin* bertişdiler. “O ikisi, haşınleştirdi ve her biri diğerinin gönlünü yaraladı.” (DLT, 291)

Olumsuz davranışlara yönelen, maddi işlere dalmaya sebep olan ise gönül değil *yürektir*. İnsanın yüreği ancak maddi işlere dalmaz ve iman ile yanarsa doğru yolu bulmuş olur:

bu bordın *kopar ming yazukka yürek*

zinadın kaçır kut yüzünge sudar (KB, 1338)

“İçki insanı bin türlü günaha teşvik eder, saadet zinadan kaçır ve zaninin yüzüne tükürür.”

yürek urun- “metin olmak”, *yürek tut-* “güvenle hareket etmek” gibi ifadelerde geçen “yürek kelimesinin türemiş biçimleri olan “*yüreklen-*” “*cesaret göstermek*”; “*yüreklig*” “*sebatlı, yürekli, kalbi sebat içinde olan, kahraman*”; “*yüreksiz*”

TÜRK DİLİNDE EŞ ANLAMLILIK VE “GÖNÜL, YÜREK, KALP” KELİMELERİ

“*korkak*” anlamlarında kullanılmıştır. (DLT 393, 355, KB, 2044) Bu türemiş biçimlerde *yürek* kelimesine has olan anlam çizgisi daha belirginleşir.

Karahanlı Türkçesinde ilk Kur’an Tercümesindeki kullanımlara bakıldığında, kalp kelimesinin Arapça dizinde yer aldığı ve anlamının *gönül* ve *yürek* olarak karşılık bulunduğu görülür. *Köngül* kelimesi manevi anlam alanında yer alırken, *yürek* ise insanın maddi yönünü betimleyen “yüreğin ağza gelmesi” deyim anlamıyla “çok korkmak anlamındaki bağlamda *kalp* kelimesinin eş dizimliği olur. Bu iki dağılım, *kalp* kelimesinin Türkçeye hem *yürek* hem *gönül* kelimesinin özel anlam alanlarını kapsayacak biçimde girdiğini gösterir:

takı kıldımız *köngüllerini katıg* (KKT, 27/27b3)

ançada *yürekler boguz başınga kelgüsi* öwkesi singrügüliler (KKT, 35/32a3)

Tercüme metinde doğrudan doğruya *kalp* kelimesi kullanılmaz. Bu durum *kalp* kelimesinin Türkçeye henüz tam olarak yerleşmediğinin bir işareti sayılabilir. *Gönül* kelimesinin *yürek* kelimesine oranla daha geniş bir kullanım alanı vardır, *yürek* kelimesi, *yüreksiz* ve *yüreksizlik* biçimleri de dâhil olmak üzere “cesaret” ya da “korkak” anlam alanlarında yer alır. *Yürek* kelimesinin soyut, manevi anlam alanlarında yer almadığı, *gönül* kelimesinin ise Arapça kökenli *kalp* kelimesinin soyut ve manevi anlam alanlarında Türkçe kökenli bir kelime olarak yaygın kullanım örnekleriyle yerini koruduğu görülür.

Karahanlı Türkçesi döneminde, en ilgi çekici örnekler, Kur’an tercümesindeki kullanımlardır. Burada tespit ettiğimiz örneklerde *kalp* kelimesinin karşılığı olarak hem *gönül* hem *yürek* kelimesinin yer aldığı görülür. Bu durum *kalp* kelimesinin manevi anlamda *gönül* ile maddi anlamda *yürek* ile yer değiştirebileceğini gösterir. Arapça’nın Kur’an-ı Kerim dili olması bakımından Arapça kökenli *kalp* kelimesinin *gönül* kelimesinin oluşturduğu manevi anlam alanlarına, anlam bakımından değişim ve dönüşümü, hareketi içermesi bakımından da maddi ve fizyolojik anlamdaki *yürek* kelimesinin anlam alanlarına girebilecek hususiyetler taşıdığı görülür. Ancak bu anlam alanlarındaki geçişmeye rağmen her üç kelimenin anlam ayırt edici özellikleri dikkat çekicidir. Kalp kelimesi doğrudan doğruya Kur’an-ı Kerim’deki iman ve inançla ilgili anlam alanlarında kendine yer edinirken, iman etmenin ve imanı güçlendirmenin yollarını anlatan ve izleri Budizme kadar dayanan terimlerin kullanıldığı tasavvufi metinlerde *gönül* kelimesi yaygın kullanımını muhafaza etmiş, *yürek* kelimesinin “yiğitlik, cesaret” anlam alanlarına ise ne *köngül* ne de *kalp* kelimesi girebilmiştir.

Kalp kelimesi dini-tasavvufi bir eser olan Divan-ı Hikmet’te sıklıkla geçer. Eraslan, “Hikmet” adının, Ahmet Yesevi’nin dini-tasavvufi manzumelerine mürtirince verilen isim olduğunu, daha sonra bu ismin aynı mahiyetteki manzumelere de verildiğini kabul etmenin doğru olduğunu, Divan-ı Hikmet’in Ahmet Yesevi’nin hikmetlerini içine alan mecmuanın adı olduğunu belirtir. Ayrıca eserin dilinin mahalli hususiyetler taşıyan bir Doğu Türkçesi veya Müsterek Orta Asya yazı dili dairesine dâhil edilebileceğini belirtir (2000: 33). Divan-ı Hikmet’te

incelemeye esas aldığımız her üç kelime de kullanılır. Kalp kelimesi çok sık kullanılmaz, tespit ettiğimiz örneklerde “*zıkr*”, “*hal*” ve “*sır*” kelimeleriyle eş dizimliği vardır. Bu kullanımlar tasavvufi metinlerde bu kelimenin “*gönül*” kelimesi ile yer değiştirebilir nitelikte olduğunu gösterir. Kalp ve gönül kelimeleri, insanın imanının manevi olarak yaşadığı adeta bedeninden ayrı hususiyetler taşıyan çok mahrem manevi yönünü anlatan aynı anlam alanlarında kullanılır. Ancak hem imanın gücü hem de manevi yönün ifadesinde *kalp* daha geniş bir alanı kapsar hale gelmiştir.

Keçe yatmay hab-ı gaflet haram kılsa
Zıkr-i kalb ü zıkr-i sırnı tamam kılsa (DH, 148, 16-6)

Kalb halini hiç kimse bilmez Tanrım tanık
Kanlar yutup ben hem tanık oldum ben işte (DH, 134-11)

“*könlün katı olması*”⁷ imanın şartlarını yerine getirmeyen kişilerin bir vasfı olarak kullanılır. sevinç, neşe ve mutlulukla birlikte, acı, elem, keder ve mutsuzluğa da aynı anda ulaştığı kabul edilen, *köngül kuşu*, *sırat köprüsünden gönlün korkması*, *Hakk’a gönül vermek / yürütmek*, *köngül közin yarutmak* “gönül gözünü parlatmak”, *gerçek köngülde yanmak*, *köngül hali*, *köngül bağının yeşil olması (gençlik)*, *(kötü dünyaya) köngül bağlamak*, *köngül mülki*, *köngülleri yıkmak*, *köngül ülkesi*, *köngül pası*, “*köngül ehli olmak*” ifadeleri hep dini manevi yönleri anlatan anlam alanlarında yer alır.

yürek (ateşe) daglamak, *yürek-bağır kaynayıp taşmak*, *yürek bağrın biryen eylemek* gibi ifadelerde imanın gücü, yüreğin hep acı ve ıstırap çekmesini anlatan anlamlarla ifadesini bulur.

Ayrıca Divan-ı Hikmet’te *kögüz*, “cesaret ve güçlülük” değil, “Allah aşkıyla yanan, pişmanlıktan ah eden iç, bağır” anlamında kullanılmıştır. Bu eserde her üç kelime ve bu kelimelerin anlam alanındaki diğer kelimeler, hep manevi anlamda güçlenmek, iman etmek vb. anlam alanlarında kullanılmıştır:

Kul Hace Ahmed dünya koysang işing biter
Köksüngdeki çıkkan ahıng ‘Arş’ka yiter (DH, 78, 4-12)

“*kögüz ker- / kögzün ker-*”- yan anlam olarak “gururlanmak” anlamında kullanılmıştır:

kötürme köngül sen küvezlenmegil
er at sü telim tip *kögüz kermegi* (KB, 5211)

“Alçak gönüllü ol, gururlanma; hizmetkârlarım ve askerim çok diye kibirlenme.”

⁷ Bu ifade, Eski Türkçe metinlerde acımasız olmak anlamında kullanılıyordu. İslamiyet’in kabulü ile mevcut *gönül* kelimesine de yeni anlamlar yüklenmeye başlanmıştır.

2. 1. 3. Harezmi Türkçesi Dönemi

Harezmi Türkçesinde köngül kelimesi önceki dönemlerdeki aynı anlam alanında “kişinin duygusal ve manevi yönlerinin özünü oluşturan cevher” anlam alanında yaygın olarak kullanılır.

ol qubba içinde *köngül tilegen* ta’amlar zâhir boldı (NF, 218-1)

kıldım öltürdüm veli öltürürge *könglüm yok erdi* (KE, 111-6)

sakışlap *könglide* ferhad aytur
köreyin perdedin kayra ni açlur (HŞ, 2367)

köngül ma’rifet nûrı birle tolup
tilimni kılı ber arıg seni ter (MM, 2-3)

köngül cāni imān ‘akıl sûreti
hakikat safâ sıdk erür sireti (MM, 62-1)

müdersi erür hak *köngül* medrese
ketip ‘akl u idrāk alur-siz sebak (MM, 395-3)

Harezmi Türkçesi döneminde köngül kelimesi manevi anlam boyutlarıyla, insanın iman etmesi ve doğru yolu bulmasına yönelik bağlamlarda karşımıza çıkar:

köngülni aç- “ferahlamak” (MM, 328-1), *könglin almak* (HŞ, 1273), *könglini aram kılmak* (HŞ, 1250), *köngli arıg* tişi (HKT, 337b/9), (*Hakk’a köngül bağlamak* (MM, 270-3), *köngüle bermek* (HŞ, 113), *köngül dölenmek* “gönül huzuru” (ME, 39, 44-5), *könglidin gam sürmek* “gönülden sıkıntıyı atmak” (HŞ, 2445), *köngül hazırlık* (NF, 244-2), könlige ‘ışık otun köymek “gönlünde aşk ateşini yakmak” (HŞ, 1307), *köngülge keçmek* “gönle girmek” (MM, 278-2), *köngül kopmak* “çok heyecanlanmak” (NF, 74-13), *könglüm közgüsü* (HŞ, 1110), *köngül közi* (HKT, 136b/6), *gönglüng közin açmak* (MM, 101-4), *köngüldeki nirseler* “gönüldeki sırlar” (HKT, 463b/8), *köngül öldürmek* (MM, 61-3), *köngülde sakışlamak* “gönülde düşünmek” (HŞ, 2369), *könglining serveri* (HŞ, 1521), *köngüller tüzme* / *köngülni tüzme* “gönüller yapmak / gönül düzenlemek”, (MM, 398-4), *könglinge yakıtmak* (HŞ, 1862), *köngül yumşaklık* (HKT, 281a/7), *muhib köngli* (MM, 319-1) “dost gönül”.

Kelimenin türemiş biçimleri artık temel anlamın dışında “istekli, isteksiz” anlamlarına geçiş yapmıştır. Bu örneklerde biz bir kelimenin mecaz anlam kazanma seyrini takip etmiş oluruz. Bu seyirden, bir kelimenin uzun bir dönem temel anlamda kullanıldığı, sonraki süreçte bu anlamla ilişkili yan anlamlar kazandığı sonucunu çıkarabiliriz:

köngülçe “gönlünce”(HŞ, 1720) *köngüldeş* (HŞ, 2253), *köngülleştiler* “heveslendiler” (ME, 197-4), *köngülletdi* “heveslendirdi” (ME, 66-2) *köngüllülük edişti* (ME, 123-8) “şakalaştı”, *köngülsüz kılmak* “isteksiz yapmak” (ME, 70-7),

köngülsüzlük kıl- “isteksiz davranmak” (ME, 30-7), *köngülsiz* (HŞ, 3883), örneklerinden bazıları Türkiye Türkçesine gelene kadar kullanımdan düşmüştür.

Bu dönemlerde *yürek* kelimesinin kullanım alanı daha dardır, temel anlamının yanı sıra türemiş biçimleriyle “cesurluk, yiğitlik” yan anlamlarında geçer. “Tutulmak, âşık olmak” anlamlı *yürek perdesin yırtmak* (HKT, 229b/2), deyiminde, soyut anlamlı gönül kelimesinin yerine geçmiştir. Kimi örneklerde temel anlamda kullanılmıştır:

yürek tamarı “can damarı, aort” (HKT, 546a/9).

mübârek elgini *yürekim* köksüm üze koydı erse, *yürekimde* hafakan bar erdi hemişe titreyü turur erdi (NF, 102-8)

Ayrıca *yüreksiz* / *yürekliğ*, *yüreklenmek* biçimleri “cesurluk, yiğitlik” anlamlarındadır ki bu anlam daima, *yürek* kelimesi ile ifade edilir:

yürekliğ boldı anıng üze ;(ME, 127-4),

alp körgüzdü kendü özin *yüreklülük kıldı* (ME, 174-2)

tarıkmadın *yürek*lendim bolup zâr zarüretde koyun arslanlık éter (HŞ, 3763)

“Can yürek” ifadesinde *yürek*, *gönül* kelimesinin yerine geçmiştir. Can hayatın maddî yönünü, *yürek* ise manevî yönünü temsil eder:

hadis nasğa uygu koduban ‘akıl

idi havfi sezîp *can yürek* (MM, 331-4)

Bu dönemdeki Kur’an tercümesinde *kalp* kelimesinin kullanımı yaygın değildir. Sadece *kalb ewrülme*k (HKT, 380a/8) ifadesinde hayatın devamını sağlamak için harekete eden organ anlamıyla temel anlamda kullanılmıştır.

Bu dönemdeki kullanımlar değerlendirildiğinde, *köngül* ve *yürek* kelimeleri aynı seyirde kullanımlarına devam ederken *kalp* kelimesi temel anlamlı yaygın olmayan kullanımıyla dikkat çeker. *Kalp* kelimesine Kur’an-Kerim Tercümesinde rastlanır. Bundan yola çıkarak varılacak iki sonuç vardır: Kalp kelimesi dilimize Kur’an-ı Kerim ve İslamiyet vasıtasıyla girmiştir ve ilk kullanımları mecaz değil temel anlamlı örneklerdir. Hiç şüphesiz bu sonuç genel bir bilgi olarak bilinmektedir. Ancak bir kelimenin kullanım seyrini dönem dönem bağlama bağlı olarak takip etmek bu bilgimizi daha sağlamlaştıracak, Türkçedeki kelimeler arası anlam geçişmelerini daha sağlam verilere dayandırarak anlama ve anlatma imkânı sağlayacaktır.

2. 1. 4. Eski Anadolu Türkçesi Dönemi

Türk Dilinin bu döneminde de *gönül* kelimesinin yaygın kullanımı tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesi ile yazılmış olan Kuran meallerinde *gönül* yerine *kalp* kelimesi geçerken Eski Anadolu Türkçesinde satır altı Kur’an tercümesinde *gönül* kelimesi tercih edilmiştir:

‘âlemlerüñ *gönül*indeki fikrleri Tañrı Ta‘âlâ bilicidür. (EAKT, 255, 426a-4)

TÜRK DİLİNDE EŞ ANLAMLILIK VE “GÖNÜL, YÜREK, KALP” KELİMELERİ

“Dünyaların(?) gönlündeki fikirleri Tanrı Teala bilir.”

Bu döneme ait Kur’an Tercümesinde *kalp* kelimesini kullanmak yerine Türkçe kökenli kelimeler tercih edilmiş *kalp* kelimesinin hem maddi hem manevi kapsayıcı anlamını karşılayabilmek için, *yürek* kelimesi yaygın kullanılarak boş anlam alanı kalmaması sağlanmıştır:

Gönül kelimesinin bu dönemde bir arada kullanıldığı kelimeler ve anlamları şöyledir:⁸

gönli açık “endişesiz, kedersiz, içi rahat, şen”, *gönli ağrımak* “acı duymak, içi yanmak”, *gönli akmak* “meyletmek”, *gönli aktarılmak* “midesi bulanmak”, *gönül aldirmek* “gönül kaptırmak, gönül vermek”, *gönülünü aramak* “düşüncesini anlamak istemek”, *gönül arılığı* “kalp temizliği”, *gönli aşak / gönli aşah tutmak* “alçak gönüllü / alçak gönüllü olmak”, *gönül bağlamak* rabt-ı kalb etmek”, *gönlüne bırakmak* “ilham etmek”, *gönül biriktirmek* “gönülleri, fikirleri bir araya getirmek”, *gönül birle* “içten, gönülden, samimi olarak”, *gönli dölenmek* “içi rahat etmek”, *gönülünü düzetmek* “gönülünü hoş etmek”, *gönül döndürmek* “mide bulandırmak”, *gönül dönmek* “mide bulanmak, kusmak”, *gönülünü eğmek* “gönülünü bir tarafa çekmek, meylettirmek”, *gönül götürmek* “feragat etmek, vaz geçmek”, *gönül gözü* “kalp gözü, basiret”, *gönli kapılmak* “inanmak, kanmak, aldanmak”, *gönli karar dutmak* “içi rahatlamak”, *gönli kararmak* “hüzün içinde olmak”, *gönli karartmak* “ye’se düşürmek, küstürmek”, *könli kopmak* “çok heyecanlanmak”, *gönül koşmak* “gönül, istek birliği yapmak”, *gönli küşâd bulmak* “içi rahatlamak”, *gönli oturmak* “müsterih olmak, mutmain olmak”, *gönül pası* “vesvese, kötü düşünceler, keder”, *gönli sarsılmak* “acımak, merhamete gelmek”, *gönliyle söyleşmek* “kalbinden geçirmek”, *gönli tar* “kıskanç”, *gönli tar olmak* “içi sıkılmak”, *gönli tarın gidermek* “ferahlamak”, *gönül varmak* “arzu etmek, istemek”, *gönli virmemek* “gönlü razı olmamak”, *gönli yavuz / gönli yavuz olmak / gönli yavuz tutmak* “morali bozuk, canı sıkın / canı sıkılmak / kederlenmek”, *gönli yufkalamak* “rikkate gelmek”,

Kelimenin *gönüldaş / gönüldeş*, *gönülsüz / gönülsüzün / gönülsüzirek*, *gönüllemek* gibi türemiş biçimleri de vardır.

Ayrıca “arığ sag gönül birle”, “gönül gözile” gibi ifadelerde kalp ve gönül birbirinin yerine geçebilir.

“*yürek / yüreg*” kelimesi Eski Anadolu Türkçesinde, *yüregini acıtmak* “üzmek, kalbini kırmak”, *yürek berkitmek* “gönül bağlamak, cesaret bulmak”, *yüregi burmak* “içi sızlamak, ishal sancısı”, *yürek damarı* “atardamar”, *yüregi demür* “merhametsiz”, *yüregine kan tamlamak* “yüreği kanamak”, *yüreginin kanını içmek* “çok acı çekmek”, *yüregi kopmak* “korkmak”, *yüregin oda şişlemek* “kendini felaketlere uğratmak”, *yüregi oynamak* “kalbi çarpmak”, *yüregi sovumak* “gönlü ferahlamak”, *yürece tag urmak* “yüreğini dağlamak”, *yüregi taglı* “yüreği yaralı”,

⁸ Bu örnekler Kanar’ın “Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü” ve “Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü” adlı eserlerden alınmıştır.

yüregün tağlamak “yüreğini dağlamak”, *yüregi uçunmak* “çarpıntısı tutmak”, *yüreg yakmak*, *yüregi yarmak* “kendini öldürmek”, *yüregi yavuz* “canı sikkın, kederli”, *yüregi yerinden kopmak* “çok korkmak” gibi deyimlerde daha çok üzülme, acı çekme gibi örneklerde yine ağırlıklı olarak maddi ve manevi anlamda acı çekme ifadelerinde kullanılmıştır.

Kelimenin yüreklenmek, *yürekli*, *yüreklierek*, *yüreksüz* biçiminde türemiş yapıları mevcuttur.

Kalp kelimesinin kullanımlarına da rastlanan bu dönemde Yunus Divanı her üç kelimenin de anlam alanlarını en iyi yansıtan metin örneğidir. Örnekler incelendiğinde *gönül* ve *kalb* kelimelerinin daha yakın anlamları taşıdığı ve birbirinin yerine geçebildiği görülür. *Yürek* gerek maddi gerek manevi acılara maruz kalan acı çeken bir öz anlamını korur ve bu anlam bildiriminde diğer iki kelime *yürek* kelimesinin yerine geçemez:

şuride olanların bi-nihayet dünyada
'aklı gönül fehm ü can fikir anun nesidür (YD, 46, 29-7)

yine yüzünü gördüm yine *yüregüm* yandı
dost senün 'ışkun odı *yüregüme* dayandı (YD, 326, 400-1)

Mine'l-kalb ile *'l-kalb* yol var dimişler erler
Her *gönülden gönüle* rast togru yol degül mi (YD, 286, 352-2)

Bütün bu örnekleri incelediğimizde *gönül* kelimesinin aklın manevi yönünü ve insanın özünü sembolize eden bir anlam yoğunluğu ile kullanıldığı, inanç ile ilgili bağlamlardaki kullanımlarının azaldığı, önceki metinlerdeki dini içerik taşıyan kullanımların anlam genellemesiyle farklı anlam dairelerine geçtiği görülür. Bu, İslami inançla, maneviyatla ilgili metinlerde artık *kalp* kelimesinin tercih edilmesinin bir sonucudur. *Yürek* kelimesi ise önceki dönemlerdeki kullanım alanını muhafaza etmiştir. Bunun nedeni esas itibarıyla *kalp* kelimesinin *gönül* kelimesi ile *yürek* kelimesinin eş anlamlısının ise *fuad* olduğu yönündeki görüşlerdir.⁹ Ancak maddi anlamda *yürek* ve *kalp* birbirinin yerine geçebilmektedir.

2. 1. 5. Osmanlı Türkçesi Dönemi

15. asrın sonlarından 20. asrın başlarına kadar devam eden Osmanlı Türkçesi Dönemi, yabancı unsurlar bakımından Eski Anadolu Türkçesinden de Türkiye Türkçesinden de önemli farklarla ayrılır. Bilindiği üzere, bu dönemde yaygın olarak isim sahasında Arapça ve Farsça unsurlar Türkçemizi sarmıştı. Bu noktada Arapça kökenli *kalp* kelimesi gerek dini gerek dini olmayan metinlerdeki kullanım alanını bu dönemde genişletmiştir. Bu dönemde her üç kelimenin birlikte kullanıldığı kelimeler ve anlam alanları tek tek metin örneklerinden değil bu döneme ait belli

⁹ S. Uludağ, İslam Ansiklopedisindeki “Kalb” maddesinde Mütercim Asım Efendi'ye göre *kalb*in Türkçe karşılığı *gönül*, *fuad*inkinin *yürek* olduğunu belirtir. (C. 24, 230)

başlı sözlüklerden tespit edildi. Bu dönem divan, halk ve dini-tasavvufi eserlerinin en çok işlenen konularından biri olan *gönül*, birçok teşbih ve mecaza konu olmuştur. Divan Edebiyatında teşhis ve tecrid yoluyla âdeta ikinci bir âşık hüviyetinde ele alınır.¹⁰ Bu kullanımların incelenmesi apayrı bir edebiyat incelemesi konusu olduğu için bu makale sınırları içinde sadece kelimenin diğer kelimelerle olan kullanım örneklerine değinmekle yetinilmiştir.

Bu dönemde *gönül* kelimesi, birlikte kullanıldığı kelimelerle yaygın olarak doğrudan doğruya inanca bağlı olmayan insan duygu, düşünce ve davranışlarını anlatan bir çizgiye gelmiştir. İnançla ilgili ifadelerde kalp kelimesi daha sık kullanılır olmuştur.¹¹

gönlünü açmak “gönlünü ferahlandırmak”, *göñül açılması* “sevinç”, *göñül açıklığı ile* “doğruca, yiğit gibi”, *göñül agrıtmak* “gönül incitmek”, *göñül akıtmak* “gönül kaptırmak, gönül meylettirmek”, *göñül akmak* “temayül etmek, heves göstermek”, *göñül alçaklığı* “tevazu”, *göñül azmak* “çok yemekten mide rahatsız olmak”, *göñül bağlamak* “rabt-ı kalb etmek, azmetmek”, *göñül berkitmek* “kendini bir işe bağlamak”, *göñül bir olmak* “birlik olmak”, *göñül bulanmak* “bıkmak, usanmak”, *göñül büyüklüğü* “yüreklilik, gayret”, *göñül çekinmek* “hasret, iştiaak duymak”, *göñül çürüklüğü* “fesat, kötü düşüncelilik”, *göñül darlığı* “tasa, kaygı”, *göñül dayanmamak* “aciz olmak”, *göñül dileği* “arzu, istek”, *göñül dönmek* “mide bulanmak, kusmak”, *göñül düşürmek* “gönül kaptırmak”, *göñlünü düzmek* “hatırını almak”, *göñül eglemek* “sevindirmek”, *göñül eri* “temiz yürekli”, *göñül evi* “kalp”, *göñül hoş etmek* “hatır yapmak”, *göñül ile* “isteyerek”, *göñül indirmek* “tenezzül göstermek”, *göñlü kapılmış* “aşık”, *göñülden kopmak* “hatıra düşmek”, *göñül koymak* “gücenmek”, *göñlü yapılmak* “meyletmek”, *göñül katılığı* “metanet”, *göñül ogurlamaklıg* “cazibe”, *göñül ohşamak* “yavaşlatmak, mülayim etmek”, *göñül suyu* “göz yaşı”, *ı*, *göñül uğrusu* “gönül çalan, gönül alan”, *göñül virmek* “arzulamak”, *göñül yapmak* “hatır yapmak”, *göñül yazmak* “gönül eğlendirmek”, *göñülde yazılmak* “zihnine nakş olunmak”, *göñül yıkmak* “gönül kırmak”, *göñle yörenmek* “hatıra gelmek”.

Gönül kelimesinin bu dönemdeki türemiş biçimleri ise şöyledir:

göñülce “isteyerek”, *göñüllemek* “gücenmek”, *göñüllü*¹² “cesur, cana yakın, hatırlı şerefli, kibirli, bön, sersem”, *göñüllü başı* “deli başı”, *göñülsiz* “isteksiz”, *göñülsiz çekmek / göñülsiz etmek* “hatırı kalmak”.

¹⁰ bkz. Kurnaz, Cemal, “Gönül”, İslam Ansiklopedisi, C. 14, s. 150-152.

¹¹ Örnekler Tanıklarıyla Tarama Sözlüğünden alınmıştır.

¹² Eski Türk ve İslâm devletlerinde, çeşitli adlar altında yardımcı askerî güç olarak kendi arzularıyla savaşa katılmak üzere orduya gelen *göñüllü* ve bunun çoğulu olan *göñüllüyan* adında özel gruplar vardır. (Özcan: 1996: XIV, 152)

yürek kelimesi bu dönemde de hem maddi hem de manevi anlam alanlarında yer almış ve acı çekmek anlam dairesinin merkezinde yer almıştır:

yürece acı gelmek “acımak”, *yüregi ağırmak* “karın ağrımak”, *yüregi azgına gelmek* “çok korkmak, çok heyecanlanmak”, *yürek bulanmak* “bıkmak”, *yürek burmaları* “karın ağrısı”, *yüregi çürük* “iki yüzlü insan”, *yüregi düşmek / yüregi kalmamak* “gayreti kalmamak”, *yürek itiliği* “şecaat”, *yürek kurtları* “solucan”, *yürek koparmak* “öldürecek gibi heyecanlandırmak”, *yürek oturmak* “kalp sakinleşmek”, *yürek oynamak* “hafakan basmak”, *yüregi pek* “katı gönüllü”, *yüregü süren* “içinden kan gelen”, *yürek sürmek* “ishal olmak”, *yürek tasası* “iç sıkıntısı”, *yürek yakan* “çok tatlı”, *yürek yankusu* “aşktan ve acıdan duyulan iç sıkıntısı”.

yüreklenmek “cesaretlenmek”, *yüreklendirmek* “gayret vermek”, *yüreklü* “gayretli, yiğit”, *yüreklülük* “korkusuzluk”, *yüreksiz* “korkak, gayretsiz”.

Bu dönemde *kalb* kelimesi yaygın olarak kullanım alanındadır. Sözlükte "bir şeyin içini dışına çıkarmak, altını üstüne getirmek, ters çevirmek, bir şeyi başka bir şeye dönüştürmek ve değiştirmek" gibi anlamlara gelen *kalb* kelimesi vücutta kan dolaşımını sağlayan organın adıdır. Kalb, dini ve tasavufi bağlamda bilgi ve düşüncenin kaynağı veya aracıdır. (Uludağ 2001: XXIV, 229) Bu manalar ve kullanımlar esas alındığında içerdiği manevi anlam değerleri bakımından *gönül* kelimesi ile maddi anlam değerleri bakımından ise *yürek* ile yer değiştirdiği görülür. Böylece hem iki kelimenin anlam alanını da kapsamı bakımından hem de dini metinlerde yaygın olarak yer alması bakımından *kalp* kelimesi anlam alanını genişletmiştir:

kalben “gönül ile”, *kalb etmek* “çevirmek, döndürmek”, *kalbi* “deruni, samimi”, *kalb-i halis / kalb-i pak / kalb-i safi / kalb-i tahir* “temiz kalp”, *kalbine ilham etmek* “vahy etmek”, *kalbi pek* “merhametsiz”, *kalb-i leşker / kalb-i sipah*, *kalb safası* “şenlik”, *kalbüñ şahidliği* “kalbin bildiği”.

2. 1. 6. Türkiye Türkçesi Dönemi

Türkiye Türkçesindeki kullanımlara bakıldığında gerek eş dizimlik gerek her bağlamda birbirinin yerine geçme ölçütlerine göre üç kelimenin kesinlikle mutlak eş anlamlı olmadığı, yakın anlamlı ya da birbirini çağrıştıran anlamlarda olduğu görülecektir. Üç kelimenin de ortak kelimelerle oluşturduğu deyim sayısı azdır ve bunlarda da anlam ayırıcı ayrıntılar mevcuttur. Örnek olarak “*gönül yarası*” aşk acısına özel bir anlam yükü taşıırken, “*yürek yarası*” sadece aşk acısını değil, daha geniş acıları da içine alan bir anlam alanını kapsar.

Bu dönemde kullanılan deyimlerin kullanımını göstermektedir ki, bire bir aynı kelimelerle kurulan deyimlerde dahi tam tanımlayamadığımız bazı anlam ayırıcı özellikler vardır. *Gönül* ve *kalp* kelimeleri manevi boyutlu anlam kategorilerinde birbirinin yerine geçebilirken *yürek* kelimesi inanç, maneviyat anlam aktarımlarında kullanılmaz. *Kalp* ve *yürek* organ adına has anlam alanlarında yer değiştirebilirken *gönül* kelimesi *gönlü bulanmak* gibi birkaç deyimde midesi bulanmak anlamında

TÜRK DİLİNDE EŞ ANLAMLILIK VE “GÖNÜL, YÜREK, KALP” KELİMELERİ

somut anlama karşılık gelir. *Gönül* kelimesi bütün bağlamlarda ve anlam alanlarında manevi, ruhsal anlamların anlatımında belirleyicidir. Tablo 1’deki karşılaştırmalar incelendiğinde birbirinin yerine geçebilecek kullanım sayısının az olduğu görülür. Üç kelimenin de birbirinin yerine geçebileceği bağlam sayısı azdır: *gönül / yürek / kalp açmak, gönül arılığı / yüreği temiz / kalbi temiz, gönül rahatlığı / yürek rahatlığı / kalbi rahat*. Anlam itibarı ile birbirinin yerine geçebilecek gibi görünen bu kullanımlarda bile daha geniş metin bağlamındaki farklı kullanımların farklı anlam çağrışımlarını da sağlayabilecektir.

Tablo 1. Gönül, Yürek ve Kalp Kelimelerinin Aynı Kelimelerle Oluşturdukları Deyimler ve Anlamları¹³

“Gönül” İle İlgili Deyimler ve Anlamları	“Yürek” İle İlgili Deyimler ve Anlamları	“Kalp” İle İlgili Deyimler ve Anlamları
<i>gönlünü açmak / gönül açmak</i> “gönlünü ferahlandırmak / neşe verici şeylerle iç sıkıntısını gidermek, ferahlık vermek”	<i>yüreğini açmak</i> “kalbini açmak, derdini dökmek, senli benli konuşmak ve davranmak”	<i>kalbini açmak</i> “bir kimseye gizli tuttuğu bilgileri açıklamak, sırlarını söylemek”
<i>gönül arılığı</i> “kalp temizliği”	<i>yüreği temiz</i> “(kişi için) temiz yürekli, saf, iyi niyetli”	<i>kalbi temiz</i> “herhangi bir kötü niyet taşımayan, kötülük düşünmeyen”
<i>Gönlü kararmak / gönlü kara</i> “yaşama arzusu kalmamak / başkalarının kötülüğünü isteyen, kötümser, karamsar”	<i>yüreği kararmak</i> “içine karamsarlık ve sıkıntı çökmek, kötülük düşünmek”	<i>kalbi kararmak</i> “dini inanç ve duygularını yitirmek”
<i>gönül rahatlığı</i> “her türlü üzüntü ve sıkıntıdan uzak kalma durumu, iç huzuru”	<i>yüreği rahatlamak</i> “kaygısı, üzüntüsü azalmak veya kalmamak”	<i>kalbi rahat</i> “gönül rahatlığı içinde olan”
<i>gönül atmak (ağz)</i> “küsmek, darılmak, gücenmek”	<i>yüreği atmak / yürek atması</i> “cesaretli olmak /yürek çarpıntısı olması”	<i>kalbi atmak</i> “heyecandan kalp atışları hızlanmak”
<i>gönül vermek</i> “içten severek bağlanmak, âşık olmak”	<i>yürek vermek</i> “yüreklendirmek, cesaretlendirmek”	
<i>gönül yarası</i> “bir kimseyi derin üzüntü içinde bırakan acı, aşk acısı”	<i>yürek yarası</i> “aşktan, özlemden ya da başarısızlıktan duyulan aşırı üzüntü, insanın içinde derin iz bırakmış olan büyük keder”	
<i>gönlü soğumak</i> “sevdiği birini sevmek”	<i>yüreği soğumak</i> “düşmanın bir felakete uğramasına sevinmek”	
<i>gönlü kırılmak</i> “üzülmek, incinmek, yerinmek”		<i>kalbi kırılmak</i> <i>duyguları incinmek, gücenmek</i>
<i>gönül kırmak / gönül yıkmak</i> “birini kırmak, üzecek bir davranışta bulunmak,		<i>kalp kırmak</i> “kaba bir davranış veya

¹³ Örnekler Çağbayır’ın “Ötüken Türkçe Sözlük” adlı eserinden alınmıştır.

Nesrin GÜNAY

gücendirmek”		sözle karşısındaki gücendirmek, kendinden soğutmak” <i>kalbi kırık</i> “duygusal yönden incinmiş olan”
<i>gönlüne doğmak</i> bir şeyin olacağına dair hiçbir belirti olmamasına rağmen olacak şey içine doğmak, sezmek, hissetmek”		<i>kalbe doğmak</i> “olacak bir şeyi belirtilerinden önce hissetmek”
<i>gönlüne göre</i> “dilediğine göre, isteğine uygun olarak”		<i>kalbine göre</i> “birinin istek ve dileğine uygun biçimde”
<i>gönlü bulanmak / gönül bulanmak</i> <i>gönlü dönmek // gönül</i> <i>bulandırmak</i> “midesi bulanmak, kuşkulananmak / mide bulandırmak, kuşkulandırmak	<i>yürek bulanması</i> “çok acıkma, içi ezilme”	
	<i>yürek parçalamak</i> “acıdırmak”	<i>kalbi parça parça olmak</i> “merhamet etmek, acımak”
	<i>yüreğe işlemek</i> “çok derin acı uyandırmak”	<i>kalbe işlemek</i> “büyük bir iç acısı vermek”
	<i>yüreği çarpmak</i> “kalp çarpmak veya çalışmak, coşku sebebiyle kalbi hızlı hızlı çarpmak, merak, kaygı, korku, heyecan gibi duygularla tedirgin olmak	<i>kalbi çarpmak</i> “heyecanlanmak”
	<i>yüreği geniş</i> “hiçbir şeyi kendisine dert edinmeyen”	<i>kalbi geniş</i> “hiçbir şeye aldırış etmeyen, geniş yürekli, kaygısız”
	<i>yüreği kanamak</i> “aşırı üzüntüden sarsılmak”	<i>kalbi kanamak</i> “çok üzüntü duymak, ıstırap çekmek”
	<i>yüreğini koparmak</i> “korkutmak, çok üzme”	<i>kalbinden kopmak</i> “içinden gelmek, isteyerek yapmak”
	<i>yüreğinin başı sızlamak</i> “yüreği sızlamak”	<i>kalbi sızlamak</i> “çok üzülme, gönül acısı duymak, içi sızlamak”
	<i>yürek acısı / yürekler acısı</i> “büyük ve derin üzüntü, yürekten duyulan acı, iç acısı/çok acıklı, çok üzücü”	<i>kalp acısı</i> “derin üzüntü”
	<i>yürek ağrısı</i> “sıkıntı, keder”	<i>kalp ağrısı</i> “kalp bölgesinin sinirsel ağrısı, aşkın yarattığı derin üzüntü”

Tablo 2. Gönül, Yürek ve Kalp Kelimelerinin Aynı Yapım Ekleri İle Oluşturdukları Kelimeler ve Anlamları¹⁴

“Gönül” Kelimesinden Türetilmiş Kelimeler ve Anlamları	“Yürek” Kelimesinden Türetilmiş Kelimeler ve Anlamları	“Kalp” Kelimesinden Türetilmiş Kelimeler ve Anlamları
<i>gönüllü</i> “zor bir işi kendisine hiçbir baskı olmadan kendi içinden geldiği gibi üstlenen ve yapan, istekli, seven veya sevilen kimse, bir yükümlülüğü olmadığı halde savaşmak üzere orduya katılan asker”	<i>yürekli</i> “herhangi bir tehlikeyi, acıyı ve sıkıntıyı korkusuzca karşılayabilen, cesur, cesaretli, koçak”	<i>kalpli</i> “(bir sıfat ile birlikte kullanıldığında) belirtilen nitelikte duygularla dolu olan”
<i>gönülsüz</i> “içinden gelmeden, istemeden, gönüllü olmayarak, isteksiz, alçak gönüllü, kibirsiz”	<i>yüreksiz</i> “yürekli olmayan, korkak, cesaretsiz, kötü kalpli”	<i>kalpsiz</i> “acıma duygusu taşımayan, katı yürekli, acımasız, merhametsiz, zalim”

Tablo 2’deki her üç kelimenin türetilmiş biçimleri karşılaştırıldığında kelimelerin kendine has anlam ayırıcı özelliklerin belirgin hale geldiği görülür. *Gönül* kelimesi öze dönük manevi bir güç, *yürek* kelimesi dış ve iç etkenlerle bağlı sağlayan dinamik bir güç, *kalp* ise manevi duyguların bütününe kapsayan bir güçtür.

Sonuç ve Öneriler

İncelemeye esas alınan üç kelimenin Türk Dilinin tarihi dönemlerindeki kullanımları incelendiğinde, Türk Dilinde mutlak eş anlamlılığın olmadığı, yakın anlamlılığın olduğu ortaya çıkmıştır. Yakın anlamlılığı gösteren en temel özellik kimi bağlamlarda bu kelimelerin birbirinin yerine geçiyor olması ve kelime anlamlarının birbiri ile açıklanıyor olmasıdır. En eski metinlerden günümüze kadar incelediğimizde *gönül* kelimesinin somut anlamda yaygın kullanımının olmadığı, yaygın olarak dini, tasavvufi metinlerde manevi yönleri ifade aracı, yürek kelimesinin dışa dönük durumların anlatım aracı olduğunu görülür. *Yürek* kelimesi ve türevleri “yiğitlik, cesaret”, “maddi manevi acı çekmek” veya “tepkide bulunmak” anlam alanlarını kendi çevresinde kesinleştirmiştir. Kullanım alanı Eski Anadolu Türkçesinin son dönemlerine dayanan *kalp* kelimesi maddi anlamlı bağlamlarda *yürek* kelimesinin, manevi anlamlı bağlamlarda ise *gönül* kelimesinin yerine geçebilmektedir. Bu durumda dilimize sonradan giren *kalp* kelimesinin kullanım yelpazesi geniş bir alana yayılmış olur. Zira Türkiye Türkçesinde bu kelimenin deyimlerde kullanımı diğer iki kelimeye göre daha fazladır. *Kalp* kelimesi, hem gönül hem de yürek kelimelerinin anlam çizgileriyle kesişmiş ya da anlam alanlarına girmiş ve kendi kullanım alanını genişletmiştir. *Kalp* kelimesinin manevi anlam boyutunda *gönül* kelimesine oranla daha geniş bir anlam alanı

¹⁴ Örnekler Çağbayır’ın “Ötüken Türkçe Sözlük” adlı eserinden alınmıştır.

oluşturduğu görülür. Üç kelimenin kullanım alanlarına bakıldığında üçünün de kendilerine has bir anlam ayırıcı özelliklerinin olduğu ve bu özelliklerin dairesine diğerlerinin girmediği anlaşılır. Bu anlam ayırt edici özellikler diğer kelimelerle birlikte kullanımlarda, türemiş biçimlerde çok daha belirgin hale gelir. Kelimeler arası eş anlamlılığın boyutlarını inceleyerek ayırt edici özelliklerini belirlemek dilimizin anlambilim açısından işleyişini anlamak için bir çaba göstermenin yanı sıra gerek metin yazma gerek okuma gerekse dilimizin öğretiminde bizlere yol gösterici olacak, kavram yanlışlarına düşmemiz azaltacaktır.

Kısaltmalar:

AH: Atebetü'l-Hakâyık

DH: Divan-ı Hikmet

DLT: Dîvânu Lugâti't-Türk

EAKT: Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi

HKT: An Inter-Linear Translation Of The Qur'an Into Khwarazm Turkish

HŞ: Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri ve Kutb'un Husrav u Şirin'i Dizin

KB: Kutadgu Bilig

KKT: Karahanlı Türkçesinde İlk Kuran Tercümesi

ME: Mukaddimetü'l-Edeb

MM: Mu'înü'l-Mürîd

NF: Nehcü'l-Feradis

OKD: Oğuz Kağan Destanı

OY: Orhun Yazıtları

Kaynaklar

- AKSAN, Doğan, (1998), *Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Engin Yayınları.
-, (2004). "Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yararlanma". *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*, İstanbul: Multilingual Yayınları: 157-168.
-, (2007), *En Eski Türkçenin İzlerinde*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- ALTINÖRS, Atakan, (2012), *50 Soruda Dil Felsefesi*, İstanbul: 7 Renk Basım Yayım.
- ARAT, Reşit Rahmeti, (1991), *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (=KB)
-, (1992), *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (=AH)
- ATA, Aysu, (2013), *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (=KKT)
- BANG, W.; RAHMETİ G. R., (1970), *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. (=OKD)
- CAFEROĞLU, Ahmet, (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- CLAUSON, Sir G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar, (2007), *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı Ötügen Türkçe Sözlük 1-2-3-4-5*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- DEMİRCİ, Ümit Özgür; KARSLI Sibel, (2014), *Kutb'un Husrav u Şirin'i Dizin*, İstanbul: Kesit Yayınları. (=HŞ)

TÜRK DİLİNDE EŞ ANLAMLILIK VE “GÖNÜL, YÜREK, KALP” KELİMELERİ

- DİLÇİN, Cem (1991), *Mes’ud bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahar İnceleme-Metin Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (=SN)
- ECKMANN, János; TEZCAN Semih; ZÜLFİKAR Hamza; ATA Aysu, (2014), *Nehcü'l-Ferâđ's*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (=NF)
- ERASLAN, Kemal, (2000), *Ahmed-i Yesevî Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. (=DH)
- ERCİLASUN, Ahmet B.; AKKOYUNLU Ziyat, (2014), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (=DLT)
- ERDAL, Marcel, (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden & Boston: Brill.
- ERDEM, Melek, (2004), “Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık (Synonymy)”. *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 147-162.
- ERGIN, Muharrem, (1991), *Dede Korkut Kitabı II-İndeks-Gramer*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EROL, Hülya Arslan, (2008), *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, (2000), *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (=HŞ)
- HATİBOĞLU, Vecihe, (1970), “Eş Anamlı Sözcükler Var mıdır?”. *Türk Dili Dergisi*, 229: 9-10.
- KANAR, Mehmet, (2009), *Arapça Türkçe Sözlük*, İstanbul: Say Yayınları.
-, (2011), *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul Say Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay, (2013), *Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim)*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- KURNAZ, Cemal, (1996), “Gönül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, XIV, 150-152.
- LYONS, J., (1977), *Semantics I-II*, Cambridge: Cambridge University Press.
- OGDEN, C. K. ve RICHARDS, I. A., (1923), *The Meaning of Meaning*, New York: Harcourt Brace-World.
- ÖZBAY, Betül, (2014), *Huastuanift Maniheist Uygurların Tövbe Duası*, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları. (=H)
- ÖZCAN Abdülkadir, (1996), “Gönüllü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, XIV, 152-154.
- SAĞLAM, Ayşe; YİĞİTOĞLU, Mustafa, (2014), “Yunus Emre Divanı'nda ‘Gönül Yapmak’ ve ‘Gönül Yıkmak’ Anlayışı”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1: 34-43.
- SAĞOL, Gülden, (1995), *An Inter-Linear Translation Of The Qur'an Into Khwarazm Turkish*, Cambridge: Harvard University. (=HKT)
- PİLTEN, Şahru, (2008), “Dîvânı Lugâti't-Türkte Eş Anlamlılık”, *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı* (Ed. Sema Barutçu Özönder). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 325-339.
-, (2013), *Türk Dilinde İzdırap Sözlüğü Bir Eş Anlamlılık İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- PORZIG, Walter, (2011), *Dil Denen Mucize* (Çev.: Vural Ülkü), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, (1989), *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- XIII: Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII*, (1965-1988), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (=TTS)
- TATÇI, Mustafa, (1990), *Yunus Emre Divanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. (=YD)
- TEKİN, Şinasi, (1976), *Uygurca Metinler II Maytrisimüt*, Ankara: Sevinç Matbaası. (=M)

- TEKİN, Talât, (2014), *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (=OY)
- TİETZE, Andreas, (2009), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Cilt 2*, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- TOKYÜREK, Hacer, (2013), “Eski Uygur Türkçesinde “Köñül” Sözü”, *Bilig*, 66, 247-272.
- TOPARLI, Recep; Argunşah, Mustafa, (2014), *Mu’înü’l Mürîd İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (=MM)
- TULUM, Mertol, (2011), *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ULLMANN, Stephen, (1978), “Anlambilimi”(Çev. Ahmet Kocaman), *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi: Dil Yazıları Özel Sayısı XXXVIII*, 324, 355-363.
- ÖZCAN, Abdülkadir, (1996), “Gönüllü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, XIV: 152-154.
- ULUDAĞ, Süleyman, (1996), “Kalb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, XXIV, 229-232.
- USER, Hatice Şirin, (2010), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları.
- YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, (2012), *Hak Dili Kur’an Dili Meali*, Ankara: Akçağ Yayınları.